

Šlosar, Dušan

Vývoj deverbálních substantiv s konkrétním významem v češtině

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1982, vol. 31, iss. A30, pp. [131]-142

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101811>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DUŠAN ŠLOSAR

VÝVOJ DEVERBÁLNÍCH SUBSTANTIV S KONKRÉTNÍM VÝZNAMEM V ČEŠTINĚ

Jako pendant pojednání o slovotvorném vývoji dějových abstrakt otištěného v SPFFBU A 27 předkládáme zde výsledek pozorování historického vývoje názvů konkrétních substantiv, jejichž spojujícím rysem je dějový příznak. Pojmenování osob tu tvoří vyhraněnou kategorii jmen činitelských, jména neživotná podle povahy onomaziologického spoje¹ členíme dále na názvy prostředků a výsledků činnosti, názvy míst a zamýšlíme se nad perspektivami krystalizace kategorií dalších. Pozorování se opírá o průřezy stavem staročeským, dobou střední a novou. Pro lepší posouzení historických perspektiv srovnáváme staročeský stav důsledně se stavem ve staroslověněštině. Materiálové východisko představují pro dobu staročeskou 2 díly Gebauerova Slovníku staročeského (A—J, K—N), pro dobu střední Nomenclator quadrilinguis Daniela Adama z Veleslavína, pro dobu novou Retrográdní a morfematický slovník češtiny Eleonory Slavičkové. Materiál staroslověnský nám poskytl Sadnik-Aitzetmüller, Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten.

NÁZVY ČINITELŮ DĚJE

Tato jména jsou koncem praslovanštiny už zřetelně formově vydělena. Svědčí o tom staroslověněština, která je odvozuje z verbálních základů dvěma produktivními sufixy *-ьць* (*-ьца*) a *-тель* a dále nepůvodním sufixem *-ьникъ*. Podružný význam mají sufixy *-тажъ*, *-унъ*, vzácné jsou pouhé substantivní morfologické charakteristiky připojované k slovesným základům. Jak vyplývá už z hláskové podoby obou základních sufixů *-ьць* a *-тель*, první z nich byl připojitelný k základům zakončeným na konsonant, kdežto druhý ke kmenům vokalickým. Proto nejčastějším základem k odvozování sufixem *-ьць* byla slovesa první třídy (*сѣчьць*, *-итьць*, *борьць*, *чьцьць*, *-словьць*...); u jiných sloves jako derivační základ sloužil pouhý kořen (*купьць*, *льсьць*, *самодръзьць*). U sloves

¹ Viz M. Dokulil, *Tvoření slov v češtině I, Teorie odvozování slov*, Praha 1962, str. 31.

derivovaných, kde infinitivní kmenotvorný formant hrál nějakou roli, takový činitelský sufix ovšem nebyl možný. Ojediněle jsou odvozovacími základem dějová jména, a to prastarých typů tvoření² (*kaznъcbь, samovlastъcbь*). U starých sloves s vokalickým vyzněním se někdy odvozovalo ze sekundárního základu rozšířeného o konsonant: *-davъcbь, pѣvъcbь, -bijъcbь*. Tyto rysy (kromě posledního) ukazují na starobylost tohoto prostředku.

Sufix *-ъca* představuje jen nevýznamnou variantu sufixu *-ъcbь*. Ve staroslověnštině se vyskytuje ojediněle (relativně nejčastěji v Supr), většinou jsou přitom doloženy paralelní formace se sufixem *-ъcbь*.

Avšak podstatně více činitelských jmen bylo odvozeno sufixem *-telъ*. Ve staroslověnštině neměl sémantické omezení jako později v češtině: deriváty pojmenovávaly činitele jak dějů abstraktních, tak i konkrétních (*dělatelъ, prijatelъ, žetelъ, gubitelъ, roditelъ, sѣditelъ, gonitelъ, sъpasitelъ, svѣtitelъ, svѣtitalъ, služitelъ...*).

Třetí produktivní, ale nejméně zastoupený sufix *-ъnikъ* je v této funkci nepůvodní: vznikl perintegrací sufixu *-ikъ* připojovaného k adjektivům vytvořeným sufixem *-ъnъ*. Právě deverbální adjektiva s dějovým významem byla prostředkujícími článkem pro tuto novou funkci (podle *blѣdъnikъ, přestopnikъ, grěšъnikъ...* vzniká přímo od sloves *obličъnikъ, přeměňъnikъ, zaštitъnikъ...*). Nepůvodnost tohoto typu je zřejmá i z toho, že jen asi polovina z doložených staroslověnských formací nemá synonyma se sufixem *-telъ* nebo *-ъcbь*.

Zcela jiné poměry jsou ve staré češtině. Zde slouží derivaci sufixy *-č, -ec, -cě, -tel, -ník, -ák, -ka* a některé další. Většina formací je vytvořena sufixem *-č* (ve staroslověnštině nezastoupeným, doloženým tu pouze v názvu prostředku *bičъ*). Nemá žádné sémantické omezení, odvozují se jím názvy osobních činitelů dějů fyzických (*běhač, dělač, lamač, dráč, mazač, cědič, holič, lepič, klestič...*) i duchovních (*nabadač, vykladač, dokonavač, domnievač, sudič, modlič, buřič...*), není-li *-č* připojitelné k základu primárnímu pro jeho konsonantické zakončení, odvozuje se ze slovesa sekundárního (*klekač, svodič...*).

Jiné je také postavení sufixů *-ec* a *-cě*. Jen ojediněle tvoří paralelní synonyma (*chodec||chódcě, dobrodějčě||dobrodějec*). Distribuce těchto sufixů se totiž dosti výrazně váže na sémantiku základu (*sětec, mučec, hudec, sějec, honec, mlatec, lovec... × chlíbcě, snůbcě, zrádcě, vůdcě, hánec, spáscě, zprávcě, mluvcě, nálezecě...*). Asi zde šlo o protiklad činností fyzických a intelektuálních, který ovšem v živém úzu nemohl být přesně vyhraněný.

Sufix *-tel* je zastoupen velmi početně; po sufixu *-č* jsou jeho odvozeniny nejpočetnější. Avšak i jeho pozice je jiná než ve staroslověnštině. Téměř k polovině formací jsou doloženy paralely, nejčastěji se sufixy *-č* (*hledatel||hledáč, najimatel||najimač, nalezatel||nalezač...*) a *-cě* (*vykladatel||vykládcě, činitel||čincě, dařitel||dárce, spasitel||spáscě...*). Sufix *-tel* se už ve staré češtině pojí převážně k slovesům označujícím činnosti intelektuální, duchovní, a tvoří často synonyma (snad stylisticky příznaková) ke slovesům se sufixy *-č* a *-cě*. O tom nás nepřímo přesvědčuje i spojení *kovatel lži, kovatel bludův* ze staročeských biblických textů, přenesený význam v substantivu *krmitel* (Kunh) atd. Soudíme, že se tu taktó reflektuje vliv staroslověnštiny, vlastně

² Viz D. Šlosar, *Historický vývoj dějových jmen v češtině*, SPFFBU A 27, 1979, 141—148.

zbytek povědomí o tom, že se tento sufix vyskytuje v náboženských textech. (Klaretův neologismus *dohonitel* může být přitom přímo paleoslovenismus.)

Sufix *-ník*, ve staré češtině stejného původu jako ve staroslověnštině, je zde zastoupen výrazně méně a přitom jen ojedinělé formace nemají paralelní synonyma, vytvořená z týchž základů jinými sufixy, např. *chvalník*||*chvalič*, *hromazdník*||*hromazdič*, *měnník*||*měnič*||*měnitel*||*-měnec*||*měňář*, *následovník*||*následovač*||*následovce* ... × *bičovník*, *kšaftovník*.

Sufix *-ák* má zřejmě záporné emocionální zabarvení, jak svědčí formace jako *jebák*, *mrhák*, *doják*, *klamák*, *lapák*, *kleveták*, *ležák*. Snad jediné substantivum *divák* tento odstín nemá. V našem materiálu je tento typ zastoupen jen asi 15 substantivy.

Sufix *-ář*|-*ář*|-*ieř*, od původu konatelský, sem pronikl přes fundující dějová jména; jeho význam je však okrajový: jmen jako *hledář*, *běhař*, *klamař*, *tesař*, *písař*, *krajieř*, *těžieř* ... nejsou ani dvě desítky.

Většinou emocionální odstín mají nepočtené formace se sufixem *-ka* (*hovorka*, *mluvka*), *-l* (*drbal*, *dýmal*, *spal*), *-dlo* (*hemzadlo*, *letadlo* „pták“), *-ún* (*běhún*). Činitelský význam mají i některé složeniny, obecně nepřilíš časté, které patří ke dvěma typům, komponujícím buďto jmenný základ se slovesným (*vévoda*, *muchomórka*, *listonoše*, *kladorub*, *konipas*, *koloděj*, *křivomluv*), nebo slovesný se jmenným; ten se vyskytoval o mnoho řidčeji, a to ve vlastních jménech (*Budivoj*). Činitelská jména bezformantová, derivovaná pouze morfologickou charakteristikou, jsou vzácná (*chod*, *spas*, *obluda* apod.).

Využití činitelských sufixů je ve staré češtině podstatně odlišné od staroslověnštiny, ač ve většině jde o tytéž prostředky. Stav v obou jazycích v tomto ohledu je výsledkem rozdílného rozvoje praslovanského dědictví. Stará čeština však byla patrně staroslověnštinou ovlivněna ve využívání sufixu *-tel*; tak se dostal de facto do postavení odlišného.

V dalším vývoji češtiny — ve střední době — trvá produktivita dominantního sufixu *-ě*. Avšak postupně ztrácí svou univerzálnost: vlivem konkurence sufixu *-tel* se dále spojuje převážně se základy sloves pojmenovávajících fyzickou činnost (*drbač*, *hrátč*, *vysevač*, *hojič* ...). Projevuje se to i častým zánikem jednoho z dvojic synonym vytvořených dříve paralelním odvozováním pomocí sufixů *-č* a *-tel*: tak vycházejí z úzu útvary jako *klamač*, *davač*, *chovač* atd. (Na druhé straně se objevují další ojedinělé případy, že sufix *-ě* odvozuje jména nástrojů, např. *praskač* „bič“.)

Na přechodnou dobu ztratil ve středním období mnoho ze své někdejší produktivity činitelský sufix *-ce*. Postupně také vyšly z úzu odvozeniny jako *způsobce*, *zhůbcě*, *snůbcě*, *nákrmcě*, *-bercě*, *ztrátcě*, *dávcě*, *následovcě* apod. Některé další zákonitě — v duchu vývojových tendencí — podlely v konkurenci se synonymy vytvořenými sufixem *-tel*: *čincě*, *smiercě*, *spáscě* apod. Zároveň se však začala některými novými formacemi posilovat nepočtená skupina jmen typu *hadčí* (později zaniklo), *krajčí*, *náhončí*, *berčí* (zaniklo), *mluvčí*. Nově tak vzniklo *námluvčí*, *vejběřčí* a snad i další odvozeniny.

Také staročeský soubor činitelských jmen se sufixem *-ec* podlehl ve střední době jisté redukci: z úzu vyšly formace jako *sěčec*, *hlodec*, *-dějec*, *-pijec*, *bydlec*, *jhřec*, *tesec*, *metec*, *-ložec* apod. Ale produktivita typu tím zřejmě neskončila. Dosti příznačně, podobně jako u typu se sufixem *-č*, se začaly sufixem *-ec*, odvozovat názvy prostředků činnosti (*smyčec*, *bodec*, *povodec* „oprat“, *škřípec*).

Počteně vzrůstá typ se sufixem *-ník*. Jeho zdrojem jsou zejména nově

vznikající slovesa na *-ovati* (*hodovník, orodovník, milovník, panovník, vandrovník, opatrovník ...*).

Zbylé typy, činitelská jména se sufixem *-ář/-ář/-íř* a jména se sufixem *-ák* nemají ještě ve střední době závažnější roli: nové útvary (*čihař, štěpýř*) jsou ojedinělé. Z okrajových skupin se živěji uplatňuje typ se sufixem *-la* (*kvíčala, cvrčala*), kdežto mužský typ se sufixem *-l* tvoří jen vlastní osobní jména. Typ *světloňoš* se morfologicky změnil (*světloňoš, smrtonoš*). Typ kompozit ze slovesného + jmenného základu se u apelativ uplatňuje v terminologii (*střebikrevka, třasařítka, trubiroh, hubilen, lomikámen, viohlov*). Ostatní typy kompozit se obohacují méně přesvědčivě; nejživější jsou tehdy, jestliže slouží terminologickým potřebám (*medojedka, muchoplaška, kostilomka, živočich, hovnívál, strakopoud*).

Střední doba tedy znamená pokrok v postupné diferenciaci činitelských jmen na původce dějů intelektuálních (sufixy *-tel, -ce* a *-čiči*) a fyzických (přípony *-č, -ec, -ák* a *-ář/-ář/-íř*). Mimo tuto diferenciaci stojí nepoččetně zastoupený, ale dynamický sufix *-ník*. (Sufixy *-č* a *-ec* začínají mimoto sloužit i k derivaci názvů prostředků činnosti.)

Stav v nové češtině znamená pokračování dřívějších tendencí, avšak někdy i inovace. Příkladem je nejpočetněji zastoupený sufix *-čiči*: počet činitelských jmen jím vytvořených dále stoupl, jsou to odvozeniny od sloves vyjadřujících fyzické děje. Avšak — zřejmě počínaje dobou obrozenskou³ — došlo k výraznému rozmachu homomorfního typu názvů prostředků děje. V našem novočeském průřezu z 360 deverbativ se sufixem *-čiči* představují jen přes polovinu (196) jména činitelská, necelou třetinu (110) názvy prostředků děje a celý zbytek (54) jsou — podle SSJČ — jména s dvojitou morfologickou charakteristikou, životnou a neživotnou, a jsou to tedy dvojice homonym činitelsko-prostředkových. Příčina tohoto zdánlivého návratu k významové nevyhraněnosti (jejímž reliktem je staročeské prostředkové *kláč* nebo činitelsko-prostředkové *kopač, dymač* apod.) je zřejmě mimojazyková: objektivní potřeba pojmenovávat neživá zařízení konající složitější činnosti obdobně, jako je konají činitelé živí.

Neskončilo ani období produktivity dalšího, i když méně početného typu činitelských jmen se sufixem *-ec*, jak svědčí formace *dřevorubec, vědec, letec, rytec, sportovec, běžec* apod. (Homomorfní jména prostředků typu *štipcec* zůstala na rozdíl od předchozího typu jmen na *-čiči* nevýznamnou a neproduktivní skupinou.)

Sufix *-ák* si uchovává emocionální náboj (*cucák, syčák, vandrák, hmaták, ulejšák*), i když některé novější formace (*kuřák, pasák, kádrovák ...*) jej postřádají. Jeho produktivita však je omezená. Vývoj v době obrozenské znamenal plynulé pokračování v dřívějším tempu rozvoje. Sufix *-ář/-ář/-íř* tvoří nevelké množství dalších útvarů (*sáňkař, vtipkař, veslař, pletař, žhář ... , točič, kreslič, barvič ...*). Jeho těžiště zůstává v odvozování konatelských desubstantiv. Od sloves odvozuje stále v okrajových případech: derivuje od sloves 2. třídy (*žhář*) a neproduktivních typů (*metař, pletař*), jako „náhradní“ sufix místo přípony hláskové nevhodné (*točič* místo **točič*) a tam, kde je možná alternativní fundace substantivní.

³ Viz P. Hauser, *Tvoření podstatných jmen v době národního obrození*, Brno 1978, str. 32.

Sufix *-tel* zůstává dominantním typem činitelských jmen odvozených od sloves vyjadřujících intelektuální činnost. Odvozuje, podobně jako sufix *-č*, od všech typů sloves s výjimkou druhé třídy; slovesné základy se zakončením konsonantickým bývají nahrazeny základy sekundárními (*nést* → *nositel*) nebo se derivuje rozšířenou variantou *-itel* (*přemoci* → *přemožitel*). V našem novočeském průřezu je doloženo na 250 činitelských jmen s tímto sufixem. Obrozenský pokus pojmenovávat takto substance neživé, abstraktní (*čítatel*, *dělitel* ...) se nestal základem produktivního typu.

V obrozenské době došlo k zvratu ve využívání činitelského sufixu *-ce*: začalo se jím odvozovat od dějových jmen, především bezformantových. A tak přestože některé útvary doložené ve střední době ještě vyšly z úzu (*slibce*, *prorádce*, *krádce*, *smlouvce* ...), počet jmen patřících k našemu typu se výrazně rozhojnil. Patří sem jména jako *žalobce*, *výrobce*, *rozhodce*, *nájemce*, *zájemce*, *příjemce*, *nástupce*, *výherce*, *plátce*, *porotce*, *přepravce*, *dovozece*, *strážce* a další.⁴ Dále — s cílem významové specifikace — byl v nové češtině novým tvořením rozmnožen typ činitelských jmen se sufixem *-čí*: teprve v novočeské době jsou doloženy útvary jako *rozhodčí*, *závodčí*, *převodčí*, *výkupčí*, *výběrčí*, *dozorčí*, *výpravčí*. Některé (*popravčí*, *námluvčí*, *přimluvčí*) nahradily starší odvozeniny se sufixem *-ce*. P. Hauser⁵ podává svědectví o nerozvinutosti tohoto typu v obrození, jakož i o nepokročilém stavu významové diferenciaci. Také zde je někdy základem dějové jméno.

I typ se sufixem *-ník*, styčný s kategorií jmen konatelských a s názvy nositelů vlastností, je nadále produktivní. Průkazný je přírůstek jmen odvozených ze sloves na *-ovat* (*pracovník*, *drancovník*, *stolovník* ...), u většiny dalších nových formací je možná dvojí fundace: slovesem nebo dějovým jménem (*závodník*, *zápasník*, *strávník* ...). Na rozdíl od sufixu *-ce* se však sufix *-ník* neomezuje jen na základy vyjadřující intelektuální činnost.

Je tedy v nové češtině jeden dominantní typ jmen označujících činitele dějů fyzických (*sufix -č*), jeden méně produktivní typ téže funkce (*-ec*), jeden typ s emocionálním zabarvením (*-ák*); pro pojmenování činitelů dějů intelektuálních je jeden typ produktivní (*-tel*) a jeden méně produktivní (*-ce*, ev. *-čí*). Dva sufixy (*-ař/-ář/-íř*; *-ník*) tvoří styčné pole s kategorií jmen konatelských. Nejvýraznějšími změnami prošel sufix *-č*: od univerzální činitelské derivace přes derivaci činitelských jmen od dějů fyzických až po činitelsko-prostředkové odvozování v nové době.

NÁZVY PROSTŘEDKŮ ČINNOSTI

Staroslověnština svědčí o tom, že základní staročeský prostředek sloužící této kategorii, sufix *-dlo* (stsl. *-lo*), se této úlohy ujal už dávno v praslovánštině: formace *ralo* s metatezí (< *or-dlo*) ukazuje, že tomu tak bylo před 8. stoletím. Ojedinelé formace jiného významu: staroslověnské pojmenování výsledku děje *sušilo*, místa děje *sělo*, *světilo*, stejně jako některé formace staročeské (objekt děje *jidlo*, dějová jména *strašidlo* „strašení“, *divadlo* „po-

⁴ P. Hauser, op. cit. str. 32—33.

⁵ P. Hauser, op. cit. str. 35.

dívaná“) a fakt, že tento sufix dost často tvoří ve staré češtině i jména míst (*čuhadlo, napajadlo, močidlo, bělidlo, bydlo* ...), to vše ukazuje na to, že význam „prostředku“ asi vznikl postupnou specializací z obecnějšího významu „konkrétní neživotná substance související s dějem“. Avšak ve staroslověňštině je tímto sufixem už zřetelně vyznačena většina deverbativ pojmenovávacích prostředek činnosti; např. *sědalo, ralo, nakovalo, odějalo, točilo, kadilo, črnilo, nosilo, světilo, pravilo* atd. Zbylé formace představují nepočetné skupinky nebo ojedinělé odvozeniny vyznačené vždy některými ze sufixů tvořících obvykle dějová abstrakta; je to jednak důsledek toho, že už v praslověňštině bylo možno od většiny slovesných kmenů derivovat dějová jména více než jedním způsobem,⁶ jednak výsledek přirozené významové iradiace abstrakt. Jsou to relativně nejčastěji odvozeniny s formantem *-ja* (*odežda, svěšta, pišta, onušta* ...), s příponou *-a* (*prěklada, opona, zavora* ...), *-ъ* (*mlatъ, vodonosъ* ...), *-ь* (*vodotečъ, jadъ* ...). Ojedinělé jsou formace *umyvalnica, britva, bičъ, světilьna, sědilьna, sьsьcъ, verěja, svirělъ, mastъ, sěčivo, nožъ*. Zvláštní skupinu představují formace vytvořené sufixem *-slo*: *veslo, maslo*. Tyto odvozeniny na rozdíl od většiny ostatních nepočetné zastoupených formací jsou významově jednoznačné. Jsou tedy ve staroslověňštině názvy prostředků již konstituovanou kategorií, avšak kategorií ještě relativně mladou, zejména ve srovnání se jmény činitelskými.

Ve staré češtině je zprvu situace velmi podobná. Také zde patří většina formací slovo tvornému typu se sufixem *-dlo*: *dlabadlo, krajadlo, dymadlo, čitadlo, nalevadlo, držadlo, sedlo, bidlo, ličidlo, kadidlo, črnidlo, nosidlo, trdlo, mýdlo* ... Ostatní odvozeniny tu tvoří roztržštěné skupinky, v nichž se uplatňují formanty, které slouží k odvozování dějových jmen: *-Ø* m. (*nápřeh, sústruh, zámek, lep, brus, mlat, kolomaz* ...), řidčeji *-a* (*brána, miera, přípora, závora, nákvasa* ...), velmi zřídka *-ja* (*stópějě, sviece, krmě* ...). Z dalších sufixů se vyskytuje vzácně *-ičě/-nicě/-licě* (*trlicě, násěčnicě, dějnicě, měřicě* ...). Ojediněle, většinou starými formacemi jsou zastoupeny sufixy *-ec* (*bodec, klepec*), *-slo (-sli)* (*veslo, jesli, húsli*), *-to* (*sieto, teneto, žito*), *-t'* (*mast*), *-tva* (*břítva*).

Teprve v 15. století se repertoár derivačních prostředků rozmnožuje: v souhlase s rozvojem dějového sufixu *-ka*,⁷ převzatého patrně z mluveného jazyka, objevují se i formace s významem prostředku odvozené sufixem *-čka* (*kolebačka, hvězdačka, dmychačka, kopačka, kropačka, naběračka, nalevačka* ...). A rovněž teprve v 15. století se objevují ojedinělé názvy prostředků se sufixem *-č*: *kláč, dymač, kopáč, kropáč* a spolu s jedinou doloženou dávnou formací *bič* tvoří zárodek budoucího významného typu.

Ve staročeském materiálu nacházíme paralelně, tj. různými sufixy z téhož základu odvozené formace s významem prostředku jen vzácně. Často jsou to synonyma: *kopáč*||*kopačka*, *kropáč*||*kropačka*, *nalevačka*||*nalevadlo*, *mast*||*mazadlo*, *nóšě*||*nosidlo*, setkáváme se však už i s počátky významové diferenciace: *bič* × *bidlo*, *dymač* × *dymadlo*, *trlicě* × *trdlo*, *nalevka* × *nalevadlo*, *sviece* × *světidlo*.

Raná stará čeština tedy v naší kategorii těsně navazuje na praslověňské dědictví; k rozmnožení prostředků dochází až postupně, během 15. století

⁶ D. Šlosar, op. cit. str. 142.

⁷ D. Šlosar, op. cit. sub 2.

začínají inovace pronikat i do psaných textů. Významová diferenciacie je teprve v zárodku.

Ve střední době pokračuje produktivita základního sufixu *-dlo*. Nejčastějšími odvozovacími základy jsou produktivní typy sloves a-kmenových a i-kmenových (*žahadlo, zapínadlo, stupadlo, rypadlo, utěradlo, umyvadlo ...*, *krojidlo, tvořidlo, pravidlo ...*); jsou to převážně imperfektiva.

Ale dynamičtější vzestup pozorujeme u deverbativ se sufixem *-ka* (*oblečka, omáčka, obálka, vopálka, ohánka, závorka, nadívka, polívka*). Varianta *-čka*, která se uplatňuje už od 15. století, je podporována možností paralelní motivace účelovými adjektivy na *-cí* (*stříkačka, chřestačka, nalevačka, potopovačka, vaříčka*). Další rozvíjející se typ maskulin se sufixem *-k* (*škrabák, jedák, tesák, směták, slevák, řezák*) má stejnou alternativní motivaci. Figuruje tu i nepočteně zastoupená skupina maskulin se sufixem *-ek*: *obojek, opasek, podvazek, vejvažek*. (Těžiště posledního typu je ve vyjadřování výsledku činnosti; viz dále.) Živý, i když ne zvláště produktivní je typ se sufixem *-(á)č*, nově: *pekáč, praskač, vysevač, rejč*.

Další typy, způsobem tvoření většinou shodné s dějovými jmény, nenesou zjevné symptomy produktivnosti. Deminutiva od jmen na *-dlo*, tzn. jména se sufixem *-dlo*, jako *štrafádlo, vrtádlo, cedidlo, pravidlo* apod., se ještě nederivují přímo od sloves; jejich význam je tedy buď shodný s významem názvů nedeminutivních (*cedidlo* = *cedidlo*), nebo se chápou jako pojmenování předmětů menších rozměrů (*pravidlo*).

K nemnohým paralelním formacím, konstatovaným už pro starší dobu (např. *bič* × *bidlo*, *trlice* × *trdlo* apod.), přibývají některé další, vždy už významově rozlišené: *stupeň* × *stupadlo*, *nalevka* × *nalevadlo* × *slevák*, *po-metlo* × *směták*.

Z potřeb obrozenců pak byla dále vystupňována produktivita přípony *-dlo* (odvozovalo se jí i od perfektiv), *-čka* a *-ák*. Přibýlo tehdy také odvozenin se sufixem *-dlo/-tlo*, jež se sice zčásti stále chápala jako deminutiva, ale proces jejich významového osamostatňování už začal, což je patrné z nově vzniklých odborných termínů typu *rovnítka, měřítka* apod. Konečně stoupl i počet jmen prostředků se sufixem *-č*.⁸

V našem novočeském průřezu je sice nejhojněji zastoupen stále typ se sufixem *-dlo*, avšak téměř stejný počet formací (zahrneme-li sem i ty, které mají dvojí morfologickou charakteristiku, neživotnou a také životnou, jako např. *nakladač*) je odvozen sufixem *-č*; proti ještě nemnohým dokladům obrozen-ským to znamená velmi rychlý vzestup. Co do dynamiky růstu je hned následován formacemi se sufixem *-čka* a *-ka*, které dohromady tvoří asi třetinu doložených formací. Sufix *-tlo* už pozbyl své deminutivní povahy a rovněž jeví známky produktivity. Konečně k produktivním prostředkům patří i formant *-ák*. Z dalších slovotvorných typů byla v obrození oživena a do dneška si svou produktivitu udržela kompozita typu *teploměr*. Formace ostatních typů představují zřejmě jen reliktní, uzavřené soubory.

Rozdíl mezi novočeským a staročeským souborem názvů prostředků je podstatný. Zatímco ve staré češtině dominoval typ neuter se sufixem *-dlo* a ostatní formace tvořily jen jeho nekompaktní pozadí, v nové češtině jsou zhruba stejně zastoupena maskulina, feminina i neutra vytvořená celkem šesti pro-

⁸ P. Hauser, op. cit. str. 81—87.

duktivními sufixy. Rod tu u neživotných pojmenování má ve skutečnosti sémantickou funkci: dovoluje paralelní odvozování významově odlišných formací, srovnej např. *rovnačka* × *rovnátko*, *svěrák* × *svorka*, *čistič* × *čistička*, *chránič* × *chránitko*, *sedáčka* × *sedadlo*, *opěrka* × *opěradlo*; obdobné významové rozlišování je ovšem možné i v rámci téhož rodu: *sluchátko* × *sluchadlo*. Odvozeniny vytvořené sufixy shodnými se sufixy činitelskými, tzn. *-č*, *-čka*, pojmenovávají obvykle prostředky mající povahu složitějších zařízení.

Tento vývoj, netypický v tom, že směřuje od značné formové sevřenosti odvozenin k mnohosti prostředků, má pozadí mimojazykové; objektivní pojmenovací potřeba daná technologickým pokrokem se ve vývoji této kategorie obráží velmi přesvědčivě.

NÁZVY VÝSLEDKŮ ČINNOSTI

Jako s kategorií lze s těmito názvy počítat zřejmě na sklonku praslovanštiny. Svědčí o tom staroslověnština, která tvoří valnou většinu deverbativ tohoto významu formanty shodnými se sufixy dějových jmen, ale vedle toho se tu uplatňují, byť u velmi omezeného počtu odvozenin, také sufixy specifické. Z formantů dějových jmen je nejčastější sufix *-ъ*, jímž je vytvořena více než polovina staroslověnských názvů výsledků činnosti (*grobъ*, *gradъ*, *godъ*, *rokъ*, *zamyslъ*, *rasponъ*, *razdorъ*, *otvѣtъ*, *ustavъ*, *obrazъ* aj.), už daleko méně sufix *-a* (*klada*, *ograda*, *prisęga* ...), vzácně sufixy *-tъ* (*vъzvitъ*, *pobytъ*), *-ba* (*žladъba*, *sođъba*), *-ъ* (*tvarъ*, *utvarъ*, *ustrojъ*), *-(ъ)no* (*sukno*, *mračъno*), *-lo* (*dělo*, *sušilo*, *číslo*).

Specifické sufixy představují *-jъ/-ajъ* (*ubojъ*, *razbojъ*, *gnojъ*, *ukrojъ*; *prilučajъ*, *polučajъ*, *sъlučajъ*, *priklučajъ*, *obyčajъ*) a také *-lъ* (*lětoraslъ*, *otъraslъ*). Kromě toho se v této funkci objevuje *-ъkъ* (*-tъkъ*, *-nъkъ*), od původu snad to jsou názvy nositele vlastnosti vyjádřené dějovým adjektivem: *ostanъkъ*, *ostatъkъ*, *sъpletъkъ*, *sъvitъkъ*, *pribytъkъ*, *izbytъkъ*.

Staročeský stav se velmi podobá staroslověnskému: asi polovina formací je odvozena sufixem dějových jmen *-Ń* m.: *hrob*, *hrad*, *úřad*, *hod*, *dóchod*, *mrak*, *sřek*, *úrok*, *výmol*, *zámysl*, *záklon*, *šęep*, *sklep*, *nádor*, *tvor*, *nápis*, *nános*, *úraz* ..., nečetné sufixem *-a* (*zahrada*, *osada*, *náskočka*, *návvara*, *smlúva* ...), ojediněle příponou *-ba* (*hradba*, *hanba* ..., *-(e)l* (*uzel*, *hníl* apod.).

Ze sufixů specifických se výrazně uplatňuje *-ek* (*národek* „plod“, *zárodek*, *účinek*, *nášlapек*, *spletек*, *návitek*, *úžitek*, *skutek*, *nálezek*, *nářezek* a další). Suffix *-(ě)j* je zastoupen v menší míře (*hnój*, *kročěj*, *svyčěj*), jako varianta se uplatňuje i s ženskou morfologickou charakteristikou (*kročějě*, *šlapějě*, *zbrojě*, *náspě*, *hrázě*). Novem je sufix *-ina*: *hodina*, *rodina*. Zbytek formací tvoří útvary formově ojedinělé (*drástva*, *nedochodec*, *dojivo*, *křížěl* apod.).

V době střední se stav nijak podstatně nemění: nejpočetnější jsou stále bezformantová maskulina, následovaná formacemi se sufixem *-ek*, odvozujícím jen od sloves prefigovaných, pak dějová jména se sufixem *-a*. Jisté novum představují odvozeniny se sufixem *-ka*, vlastně dějovým, ale uplatňujícím se velmi často u konkrét (srovnej názvy prostředků a činitelů děje): *připovídka*, *scánky*, *snůška*, *pletka*, *obmítka* atd. Formace se sufixem *j*-ovým jsou nepočetné

a velmi omezeně produktivní (*okuje, pomýje*), obdobně odvozeniny se sufixem *-ina* (*dratina*).

Novočeské popisy počítají se třemi produktivními sufixy: nejproduktivnějším *-ek*, druhým *-ka* a nejméně zastoupeným *-ina* (kromě formací se sufixy jmen dějových). Tento stav tedy navazuje plynule na vývoj ve staré a střední době. Doba obrozenská vývoj této kategorie zřejmě nijak výrazně neovlivnila. Vcelku se jeví kategorie výsledků děje jako poměrně méně rozvitá.

DEVERBÁLNÍ NÁZVY MÍST

Pojmenování míst je možno odvozovat od základů verbálních (místa dějů) i od základů substantivních (místa výskytu substancí). Zde budeme věnovat pozornost pouze deverbativům.

Stará čeština má širší repertoár prostředků k odvozování místních deverbativ než staroslověnština. Ve staroslověnštině byla — obdobně jako v některých jiných kategoriích deverbativ — víc než polovina formací odvozena specifickým formantem *-(l)ište*: *grebište, ischodište, sčdište, světilište, žilište, pristanište, pozorište, sčkrovište, priběžište* ... Jen dvě mají sufix *-(l)bnica*: *legalbnica, štuždekr̃m̃bnica*. Zbylé formace jsou tu odvozeny sufixy využívanými u dějových jmen nebo jiných deverbativ: nejčastěji sufixem *-ъ* (*zapadъ, ischodъ, potokъ, vъstokъ, mlatъ* ...), ojedinele sufixem *-tb* (*propastъ, peštъ*), *-(j)b* (*propadъ, graždъ*), *-ěb* (*hopěb, obitěb*). Tři staroslověnské formace s příponou *-lo* (*sělo, cvětilo, světilo*) naznačují, že sufix *-dlo* dříve v praslovánštině asi odvozoval nediferencovaná dějová konkréta (viz zde u názvů prostředků činnosti).

Raně staročeský bohatší repertoár specifických sufixů naznačuje už předem jistou významovou diferenciaci. Nejčastěji je zastoupen sufix *-išče*: *útočišče, hradišče, bojišče, kališče, krmišče, (j)hřišče, ratišče, lovišče, stanovišče, tržišče* ... Druhým co do počtu formací je sufix *-dlo*: *čuhadlo, napajadlo, črpadlo, kupadlo, otopčivadlo, močidlo, bělidlo, brusidlo, bydlo* ... Ojedinele sufix *-lo*: *peklo*. Na praslovanské dědictví zřejmě navazuje i sufix *-nicě*, zřídka ovšem zastoupený: *střelnicě, mlatnicě, modlitevicě, ložnicě*. Specifický sufix *-na*, nemající obdobu ve staroslověnštině, odvozuje často od základů dějových jmen: *modlebna, mlatebna, kadidlna, dielna, mlatna, modlitevna, hoblovna*.

Z nespecifických typů jsou nejčastější bezformantová maskulina: *náchod, východ, brod, hon, mlat, lov* ..., mnohem méně častá jsou feminina a-kmenová: *zátoka, modla, schřána, náraza*. Ojedinele jsou další prostředky: *-ba* (*chodba*), *-tva* (*honitva*), *-ka* (*narážka*).

Ač paralelní odvozování různými sufixy je poměrně časté, jde téměř vždy o synonyma. Ze čtveřice *modla||modlebna||modlitevicě||modlitevna* (*-bna*) první tři výrazy jsou spíše archaické, poslední nakonec v úzu převážil. Obdobný je vztah mezi starším *bydlo, lov* a novějším *bydlišče, lovišče*. Ze synonymní čtveřice *mlat||mlatnicě||mlatebna||mlatna* jsou první dva výrazy zprvu méně frekventované než ostatní. Lexikalizovány v různých významech jsou odvozeniny *hon* a *honitva*.

Rozdíl je ovšem mezi formacemi *ložišče* × *ložnicě*: druhý výraz pojmenovává místnost. To je samozřejmě v souladu s významem sufixů *-išče*, *-dlo* na jedné straně a *-nicě*, *-na* na straně druhé: první už tehdy označovaly otevřená prostranství, kdežto druhé místnosti, prostory uzavřené.

Střední doba, reprezentovaná materiálem z VelNom, je obdobím pokračující produktivity sufixu *-iště* (*průchodiště*, *pastviště* ...), odvozujícího, jak je patrné, i od dějových jmen. Je doložen i ve variantě *-isko* (*pastvisko*). Dále je produktivní sufix *-na* (*párna*, *barevna*), který nabyl perintegrací i rozšířeně podoby *-árna* (*pekárna*). Neproduktivní je už zřejmě sufix *-dlo* (*čihadlo*, *večeradlo* ...), i když dřívější formace jsou stále v úzu. Na typ se sufixem *-nice* je v našem materiálu velmi málo dokladů.

Ze sufixů nespécifických je zřejmě živý formant *-ka* (*hlídka* „hláska“, *vyhlídka*, *sejпка*) a jistou schopnost tvoření si uchovávají typy bezformantových maskulin a a-kmenových feminin (*záchod*, *průchod*, *lom*, *výhon*, *splav*, *přístav*, *přívaz* ...; *osada*, *posada*, *stoka* ...). Ostatní typy (*tůně*, *skrejše*, *příbytek*, *vlast*) mají reliktní povahu. Ojedinelou formací přejatou patrně z lidového jazyka je slovo *sroň* „záchod“.

Střední doba tedy znamená pokračování situace známé ze staré češtiny, až na typ se sufixem *-dlo*, který nesporně svou produktivitu už ztratil.

Obrození rozmnožilo zejména počet odvozenin s příponovými variantami *-árna/-írna* a *-ovna*; základní podoba sufixu *-na* se u nových deverbálních formací objevuje poměrně zřídka. Sufix *-na* je totiž při odvozování deverbativ připojitelný pouze k základu zakončenému na konsonant. Proto se jiné verbální základy už od počátku historické doby obměňovaly, popř. nahrazovaly dějovými jmény (*mlatebna*, *chovatedlna*). U sloves na *-ovati* se ponechávala část infinitivního kmenotvorného formantu (*hoblovna*). Podle vzoru formace *pekárna*, odvozené ve skutečnosti od substantiva *pekař*, se rozšířila perintegrací vzniklá varianta *-árna*, která má u i-kmenových sloves podobu *-írna* (*sušírna*).

Dále se v obrození aktivizuje varianta *-isko*, zprvu synonymní k *-iště*, ale brzy i prostředek k odvozování odborných termínů typu *ohnisko*. Podoba *-iště* zůstává ovšem značně produktivní. Neproduktivním se zato stal typ se sufixem *-nice*.⁹

V nové češtině mají dominantní povahu dva produktivní typy deverbálních názvů míst: typ se sufixem *-iště*, odvozující názvy otevřených prostranství, a typ sloužící pojmenování uzavřených prostor se sufixem *-na/-ovna/|-árna/-írna*. Tyto historicky vzniklé varianty se podílejí na nové derivaci v této distribuci: varianta *-ovna* se připojuje ke kořeni sloves na *-ovat* (*válcovna*, *půjčovna*, *studovna* ...), varianta *-írna* ke kořeni sloves i-kmenových (*chládírna*, *třídírna*, *mrazírna* ...), varianta *-árna* k základům jiných sloves, zejména na *-kat*, *-nat*, *-vat* (*sazárna*, *převlékárna*, *tiskárna* ..., *směnárna*, *slévárna*, *odpočívárna*, *plovárna* ...), podoba *-na* je u základů starých sloves, upravených často do podoby dějového jména (*prodejna*, *dílna*, *sběrna*, *hovorna*, *střížna* ...) a zejména u názvů derivovaných z dějových jmen se sufixem *-ba* (*léčebna*, *učebna*, *zkušebna*, *služebna* ...).

Celkový počet odvozenin se sufixy *-iště* a *-na* s variantami v obrození značně vzrostl, markantnější je přitom přírůstek jmen druhého typu.

Sufix *-isko*, ač nepočetně zastoupený, hraje svou roli dodnes u odborném jazyce (*východisko*, *ohnisko*, *ložisko* ...). Sufix *-nice* je při odvozování deverbálních názvů míst neproduktivní. Jména jako *střeňnice*, *věžnice* jsou reliktů staršího tvoření. Nespécifické sufixy, shodné s formanty dějových jmen, hrají v nové češtině podružnou roli.

⁹ P. Hauser, op. cit. str. 74—81.

POJMENOVÁNÍ OBJEKTU DĚJE

chápaného jako patient by mohlo být poslední oblastí, kde by se mohly uplatnit deverbální substantivní odvozeniny s konkrétním významem. Ale ukazuje se, že potřeba pojmenovat zasažený objekt podle děje samého se uplatňuje jen zřídka a v takových případech pak jazyk sahá nejčastěji k formantům dějových jmen či k příponám příbuzných kategorií deverbativ s konkrétním významem. Ve staré češtině to byl nejčastěji nulový formant zařazující k maskulinům (*náklad, násad, trus, nález, návoz* ...), řidčeji a-ová koncovka feminin typu *žena (návnada, nástraha, opona, strava* ...), někdy morfoloická charakteristika typu *dušě (večeře, kůpě* ...). Dále k pojmenování takových konkrét sloužil sufix *-ek*, charakteristický jinak pro názvy výsledků děje (*náčinek, nádvěk, návazek* ...), a sufix *-dlo*, jehož těžiště bylo v tvoření jmen prostředků (*divadlo, jedlo, čtidlo* ...).

Jediná přípona se ukazuje jako jednoznačná pro tuto funkci: sufix *-ivo*. Uplatňovala se ovšem poměrně zřídka: *dojivo, palivo, střelivo, mlátivo a mlezivo* (nepočítáme-li nejasné formace *kladivo* a *ohnivo*).

(Ve staroslověnštině byla situace ještě jednodušší: nacházíme tu v objektovém významu jen formace, které mají sufixy dějových jmen *-v, -a, -tv, -b*, kromě nich je doložena jen formace *pivo*; obdobně derivované substantivum *sěčivo* má však význam prostředku.)

Střední doba tu nepřinesla nic nového v repertoáru prostředků, jen přibylo něco nových formací, více a-kmenových feminin (*přísada, utrata, podkova* ...) než maskulin (*smyk, pokrm, odkaz* ...), takže obě skupiny se početně zhruba vyrovnávají. Podstatně méně je odvozenin se sufixem *-ek* (*cecek, sovek* ...), ostatní typy jsou patrně neživé, až ovšem na neutra se sufixem *-ivo*: *Veleslavín* nově dokládá *melivo*, později Dobrovský ještě *pečivo, předivo, palivo a stelivo*.¹⁰ Spojujícím významovým rysem předobrozenských formací tohoto typu je dále látkovost či hromadnost.

Obrozenci se pokusili ve svém novotvoření využít všech sémantických rysů dosavadních formací, které byly nadto uzuální i ve slovenštině (zatímco ve východomoravských dialektech představovaly vzdor obecnému přesvědčení¹¹ jen ojedinělá pojmenování, např. *dojivo*). Vznikala tak jména objektů účelově pojatých (*barvivo, žlutivo, modřivo, stavivo* ...), názvy prostředků děje (*řezivo, křesivo*), ojedinělý název výsledku děje (*pletivo*). Vedle toho bylo vytvořeno několik desubstantivních názvů hromadných (*minerálivo, rostlinivo, zvířetivo, tělivo* ...). Formace posledního typu se pro svůj umělý charakter neujaly.¹²

V dalším vývoji se jako produktivní typ uplatňují především odvozeniny pojmenovávající hromadné substance s významem „určenosti k ději“: *léživo, učivo, krmivo, ostřivo, osivo, tavivo, vazivo*. Podstatně řidší jsou nové formace s hromadným významem výsledkovým: *zdivo, tkanivo, řezivo* ...

Typ deverbativ se sufixem *-ivo* se tedy vyhraňuje teprve v době poobrozenské jako hromadné pojmenování substancí podle účelu. Patrně jde o další kategorii dějových konkrét in statu nascendi. K nim se přimyká několik odvozenin

¹⁰ J. Dobrovský, *Lehrgebäude der böhmischen Sprache*, Praha 1819, str. 32.

¹¹ P. Hauser, op. cit. str. 86.

¹² Viz *Tvoření slov v češtině II*, Praha 1967, str. 220—222, a P. Hauser, op. cit. str. 85—87.

z dějových jmen; ty mají jen význam hromadný (*výrazivo, oběživo*). Celkem náš novočeský průřez čítá na tři desítky deverbativ se sufixem *-ivo*.

Takové byly tedy osudy jediného někdejšího specifického typu pojmenování objektů děje. Zřejmě se v jazyce nevytvořila objektivní potřeba pojmenovávat substance na základě patientské intence děje; konstituující se formace se nakonec specializovaly na jiný význam.

* * *

Nejvyhraněnější kategorií deverbálních konkrét jsou tedy po celou historickou dobu jména činitelská. Jejich prostředky jsou přitom zčásti shodné se sufixy osobních nositelů vlastností. Jména prostředků děje a jména míst se patrně kdysi vydělila ze skupiny formací pojmenovávajících neživotné substance souvisící s dějem. Jména prostředků se pak během historické doby výrazně sémanticky diferencovala. Obdobný, i když ne tak bohatý byl i vývoj deverbálních názvů míst. Jména výsledků děje představují kategorii méně vyhraněnou; původně se tu uplatňovaly převážně prostředky dějových jmen, ale během historické doby došlo i zde k jistému zvýraznění. Názvy objektů (patientů) děje se přes jisté počáteční náběhy v kompaktní kategorii nezkonstiuovaly.

Obecnou vývojovou tendencí deverbálních konkrét je vystřídání původní distribuce sufixů dané hláskovou formou základů distribucí motivovanou sémanticky. Obrozenské tvoření ovlivnilo nejvíce kategorii jmen činitelských, názvy prostředků činnosti a jména míst.

DIE ENTWICKLUNG DER DEVERBATIVA MIT KONKRETER BEDEUTUNG IM TSCHECHISCHEN

Der vorliegende Aufsatz stellt eine Ergänzung zu der Abhandlung des Verfassers über die Bildung der Nomina actionis dar, die er in der Wissenschaftlichen Zeitschrift der Fakultät (SPFFBU A 27) veröffentlicht hat. Die Ausführungen beruhen auf dem Vergleich von drei Querschnitten, die die Zeitabschnitt des Alt-, Mittel- und Neutschischen erfassen.

Der Verfasser zeigt, daß zu der meist ausgeprägten Kategorie der Deverbativa während der historischen Zeit die Nomina agentis gehören. Ihre Mittel stimmen dabei teils mit den Suffixen der Eigenschaftsträger überein (die Suffixe *-ec* und *-nik*; urspr. *-ьць* und *-ьникъ*) und teils geht es um spezifische Suffixe (z. B. das Suffix *-tel*, *-ě* u. a., altkirchenslawisch auch *-tajъ*).

Die Nomina instrumenti haben sich offensichtlich z. T. aus den ehemaligen Benennungen der mit der Handlung zusammenhängenden unbelebten Substanzen ausgesondert, zu denen teilweise auch die Nomina loci gehört haben. (Beide verzeichnen u. a. das gemeinsame Suffix *-dlo*.) Die Nomina instrumenti haben sich in der alten und mittleren Zeit beträchtlich abgesondert und dabei auch das urspr. den Nomina agentis zugehörige Suffix *-ě* übernommen. In der Neuzeit dienen dieser Kategorie 6 produktive Suffixe, die allen drei Geschlechtern zugeordnet sind, was eine parallele Derivation der semantisch unterschiedlichen Nomina ermöglicht. Als eine analoge, nicht jedoch so reichhaltige Entwicklung kann die der deverbale Nomina loci bezeichnet werden. Die Benennungen der Handlungsergebnisse stellen eine wenig ausgeprägte Kategorie dar; ursprünglich kamen hier vor allem jene Mittel zur Geltung, mittels derer die Nomina actionis gebildet werden: spezifische Suffixe waren in der Minderheit vertreten. Im Laufe der Zeit kam es — dank der Produktivität der Suffixe *-ek*, *-ka* und *-ina* — auch hier zu einer gewissen Hervorhebung. Die Nomina patientis haben trotz gewisser anfänglicher Anläufe eine kompakte Kategorie nicht konstituiert.

Eine allgemeine Entwicklungstendenz der Deverbativa mit konkreter Bedeutung stellt die Tatsache dar, daß die ursprüngliche Suffixdistribution, die auf die Basisform zurückzuführen ist, durch eine semantisch motivierte Distribution abgelöst wurde (bei den Nomina agentis, Nomina instrumenti sowie bei den Nomina loci). Übersetzt von Z. Masařík